

Forelæsning på KU Folkeuniversitet i Greve 27.10.2010

Michael H. Clemmesen

Den lange vej mod 9. april

*Historien om de fyre år for den tyske operation
mod Norge og Danmark i 1940*

Tak for invitationen.

Det er nu anden gang, at jeg er blevet inviteret til at holde et foredrag på grundlag af bogen. Det er en betydelig udfordring at skulle udvælge elementer, så man fik en rimeligt afbalanceret, men samtidig god historie.

Efter en erfaring i Esbjerg tidligere på måneden har jeg i dag valgt i langt højere grad at koncentrere mig om de situationer, de delhistorier, der direkte påvirkede – eller var tæt på at påvirke – Danmark.

De tre herrer på billedet (fra 1910-1911) og kejser Wilhelm II, marineminister Alfred von Tirpitz og chefen for Højsøflåden Henning von Holtzendorff.

Wilhelm II's overtagelse af tronen i 1888 førte i 1890 til Bismarcks afgang og til en energisk aktiv stræben efter kolonier med dem forbundne markante tyske verdensmagtstatus.

Kejseren og kommandør Tirpitz, som de så ud da Wilhelm II i februar 1892 ansatte søofficeren i stillingen som stabschef i marinens overkommando med ansvar for krigsplanlægningen.

Også på grund af danskeres politisk tåbelighed blev Danmark i vinteren 1892 set som et muligt medlem af den fransk-russiske alliance, som netop da nu er under opbygning efter kejserens brud med Bismarcks forsigtige udenrigspolitik. I forsommeren dette år sendes to tyske stabsofficerer, en fra hæren og en fra flåden, på rekognosceringsrejse til Sjælland for at undersøge mulighederne for angreb på øen.

De erkendte let svaghederne ved den næsten færdige fæstning om København:

- 1) Størrelsen, der kræver hele den danske hær.
- 2) Den manglende fredsbesætning og medførende mulighed for at hindre forsvaret ved flådeafskæring i farvandene uden om Sjælland og en landsætning i og ved Køge.
- 3) Ingen ny fæstning på Amager, hvilket åbnede muligheden for en kuplandsætning ved Dragør.

Rekognosceringen førte dog ikke direkte til en egentlig angrebsplan mod Danmark. Det gjorde den efterfølgende udvikling dog snart. Kielerkanalen blev åbnet sommeren 1895 og gav derefter betydelige fordele for den tyske flåde i en krig mod en maritim vestmagt, og i 1896 besluttedes det, at en krig mod England skulle være rammen for opbygningen af den kommende tyske flåde. En sådan krig blev også rammen for en krigsplanlægning mod Danmark. I 1897-98 afsluttedes flådens og hærens planlægning af et kupangreb på Sjælland ved Køge og København ved Dragør før krigsudbrud med bombardementstrussel mod København.

Den tyske hær begyndte dog hurtigt at blive kritisk over for den nye plan, da den ikke ønskede at få afskåret væsentlige styrker på Sjælland, når den engelske flåde snart nåede frem til danske

farvande og overtog kontrollen over disse, hvilket den tyske flåde (endnu) ikke kan gøre noget ved.

Hæren var af den opfattelse, at man ved en krig måtte begrænse sine operationer til en indrykning i Jylland samt måske Samsø og maksimalt Fyn. Det kunne først ske efter mobilisering.

I 1902 blev den aggressive Wilhelm Büchsel chef for marinens "Admiralstab", en ren krigsplanlægningsstab, som Tirpitz, der var blevet marineminister, havde fået oprettet for at samle mest mulig magt hos sig selv. Büchsel arbejdede herefter intensivt på at få sikret, at Danmark på trods af hærens skepsis blev angrebet og besat senest straks ved krigsudbruddet.

En gunstig mulighed for at presse hæren syntes at komme, da den russisk-japanske krig i slutningen af 1904 førte til nervøsitet for, at Japans allierede England vil trænge ind i Østersøen og vil anvende lejligheden til at ødelægge – "København" – den tyske flåde, før den blev for stærk. På det tidspunkt havde kejseren bevidst søgt en alliance med zaren vendt mod England og søgte at få Christian IX med i denne.

Admiralstabschefen søgte i vinteren 1905 kejserens støtte til at tvinge hæren - under generalstabschefen Aldred von Schlieffen - til at bidrage til en erobring af Danmark. Schlieffen måtte i første omgang give sig og færdiggjorde planen for en erobring af hele Danmark med to armékorps. Hovedlandsætningen af korpset mod Sjælland skulle ske ved Korsør.

Men den netop i vinteren 1905 gryende erkendelse af betydningen af det nye fransk-britiske samarbejde i "Entente Cordiale" gjorde det muligt for Schlieffen at få kejseren til hurtigt at skifte mening. En krig alene mod England var usandsynlig, og ved en samtidig krig mod Frankrig ville der være langt mere brug for armékorpsene på Vestfronten. Büchsel – og flåden – måtte derfor fra foråret 1905 og indtil videre sluge, at udgangspunktet for krigsplanlægningen skulle være, at dansk neutralitet skulle accepteres.

Dette betød, at enhver tanke om afgørende flådeoperationer via Skagerrak måtte nedtones. Det bliver herefter betragtet som kætteri mod Tirpitz at planlægge andet end direkte operationer i den sydlige Nordsø mod den britiske flådes forventede tætte blokade af Tyskebugten. Tyskerne

så det dog som muligt, at briterne ville søge at udnytte Esbjerg til støtte af blokadelinjen og eventuelt efter en landsætning i Jylland true Kielerkanalen, og hæren bevarede ansvaret for at imødegå denne trussel.

Hærens hårde nedprioritering af trusselsmuligheden fra Danmark blev dog også snart støttet fra dansk side, idet den nye danske regeringsleder og forsvarsminister, Jens Christian Christensen, via sin departementchef i Krigsministeriet, Lütken, kontaktede den nye tyske generalstabschef, den dansktalende Helmuth von Moltke, for at understrege, at Danmark aldrig ville blive allieret med Tysklands fjender.

Nu blev den tyske flåde yderligere presset af udviklingen i Storbritanien, hvor den dynamiske og innovative britiske flådechef fra 1904 til 1910, admiral John Fisher, udnyttede presset for besparelser til at gennemføre omfattende reformer af Royal Navy, bl.a. operative, hvor han straks koncentrerede hovedflåden til hjemhavnene og ønskede at standardisere hovedstyrken til at udgøres af en styrke nye, hurtige, meget store panserkrydsere (slagkrydsere), der som et brandkorps kan sendes ud for at imødegå franske og russiske angreb på handelsruterne. Et tæt telegrafstøttet efterretningsnet og radiotelegrafisk kontrol over skibene skulle sikre effektivitet.

Da Tyskland erkendes som Royal Navy's hovedmodstander et par år inde i hans embedsperiode, måtte han dog koncentrere krigsforberedelsernes tyngde om Nordsøen. Dette havområde skulle i fremtiden domineres af lette overfladefartøjer og undervandsbåde, men dette lykkedes det ham ikke at opnå straks, og en slagflåde med nye stadig større slagskibe med standardiseret hovedbevæbning ("Dreadnoughts") fik i stedet en central rolle.

Fisher anvendte en gruppe af velbegavede unge officerer til at gennemføre planstudier af mulige operationer mod tyskerne: Herunder *for det første* evt. en off-shorebase på Horns Rev, *for det andet* en indsats af en del af flåden ned i Kattegat for at landsætte hjælpestyrker i Nordsjælland for at støtte Danmark (men ingen operationer gennem stræderne). Man diskuterede også anvendelsen af basemuligheder i Sydvestnorge, herunder som svar på en tysk besættelse af Jylland.

Fisher var ved sin afgang i begyndelsen af 1910 ved at have erkendt, at den tætte blokade af Tyskebugten var u hensigtsmæssig og risikabel, den kunne jo gennemføres med undervandsbåde med mindre risiko. Imidlertid var hans umiddelbare afløser Wilson uenig i en sådan nytænkning.

Som nævnt måtte den tyske flåde fra 1905 planlægge uden muligheden for en

forhåndsbesættelse af Danmark. Dette blev selv tilfældet selv fra 1907 til 1914, hvor Kielerkanalen var lukket på grund af ombygning. Efter udvidelsen skulle kanalen også tillade passage af de nye, store slagskibe, som tyskerne nu måtte bygge som svar på de britiske "Dreadnoughts". Indtil udvidelsen var afsluttet i sommeren 1914 var de største tyske flådeenheder henvist til transit via Kattegat-Skagerrak, dvs. at kontrollen med danske farvande var afgørende. Da en direkte militær kontrol var udelukket gik flådeledelsen i december 1912 mod, at Tyskland lod den alvorlige Balkan-krise udvikle sig til den forventede krig.

I sommeren 1914 blev den udvidede kanal åbnet, og medens flåden stadig håbede at undgå en indtræden af England, blev denne nu en realitet. Uanset at flåden aldrig opgav ønsket om at kontrollere Danmark, måtte den leve med landets neutralitet, da den krigen nu var blevet en realitet. Flåden var imidlertid så svag i Østersøen, at den lokale chef, kejserens bror Heinrich, frygtede et britisk indtrængningsforsøg til støtte for den russiske flåde. Han fik derfor udenrigsministeriet til at kræve en dansk minering af Storebælt. Danskerne, der ikke kunne vide, at Tyskland ikke kunne sætte magt bag kravet, etablerede spærringen.

Først lige før krigens start *mente* den tyske flådeledelse at have erkendt, at briterne havde opgivet den tætte blokade og trukket blokadekontrollinjen i Nordsøen tilbage til farvandet mellem Skotland og Norge. En sådan udvikling understregede at tysk baseområde begrænset til Tyskebugten var for snævert geografisk. Krigen måtte nu nødvendigvis føres længere ude mod nordvest i Nordsøen for at ramme briterne og dette øgede risikoen for at blive afskåret, hvis man ikke kunne anvende Skagerrak-Kattegat på vej hjem. Men med en manglende kontrol over Danmark var der ikke noget at gøre ved dette handicap.

Tyskerne havde ret i deres formodning. I begyndelsen af 1912 havde den nye liberale marineminister, Winston Churchill, inddraget den pensionerede flådechef John Fisher som rådgiver. Samtidig fik yngre reformvenlige søofficerer direkte en central indflydelse på strategien for en krig mod Tyskland, hvor de fem år tidligere kun havde lavet planstudier. Resultatet blev en udvikling fra 1912 til 1914, der afsluttede den opgivelse af den fremskudte, tætte blokade i Tyskebugten, som Fisher havde overvejet i slutningen af sin embedsperiode.

I løbet af disse to år afvistes også mellemløsninger og man satsede herefter entydigt på blokadelinjer i Kanalen og farvandet mellem Skotland og Norge, den sidste støttet af hovedflåden baseret på nordskotske baser. Kun undervandsbåde blev ved krigens start sendt på patrulje i Tyskebugten og et par måneder senere ind gennem Øresund til indsats i Østersøen.

Strategien med fjernblokades langsomme kvælning af Tysklands økonomi passede imidlertid ikke den aktivistiske og utålmodige Churchill. I oktober 1915 trak han sin energiske, snart 75-årige, rådgiver John Fisher tilbage til den stol som flådechef, han havde forladt mere end fire år tidligere.

Fisher, der også ønskede muligheden for at presse tyskerne hurtigere og mere direkte, gik straks i gang med ekstremt hurtig bygning af en specialeflåde, en "Armada", der var egnet til offensive operationer tæt på fjendens kyster, herunder ikke mindst i Østersøen.

Churchill kunne imidlertid ikke vente det år byggeriet af Armadaen tog og indledte et angreb på Dardanellerne i foråret 1915. Det blev hurtigt en dyr fiasko, som efter to måneders krise førte til både ministerens og flådechefens afgang.

Specialflåden blev i nogen grad forbrugt langt fra de danske stræder, og det samme var tilfældet

med resten af flådeledelsens risikovillighed. Det sidste var godt for Danmark, for tyskerne havde noteret den britiske risikovillighed, der blev demonstreret ved Dardanellerne, og de var begyndt at overveje, om briterne ville forsøge noget via Danmark.

Efterår 1915 til foråret 1916
De britiske undervandsbåde til Østersøen og den tyske
reaktion

Nu blev det kun en af de fartøjstyper i Fishers Armada, som kom til at skabe problemer for Danmark. Som nævnt var der allerede i efteråret 1914 sendt – 2 – britiske patruljeundervandsbåde ind i Østersøen til støtte for den russiske flådeindsats her.

I eftersommeren 1915 afsejlede yderligere fire både mod Østersøen. En af disse – E.13 – endte på en grund ved Saltholm i dansk territorialfarvand, hvor den blev ødelagt af tyske torpedobåde. De tre andre, herunder denne – herunder E.19, der her ses i Tallinn havn efter på vej ind at have været gået på grund ud for Hven – nåede frem og startede i efteråret 1915 sammen med de to første både en effektiv kampagne mod tyske krigsskibe og ikke mindst malmskibene på vej langs den svenske østkyst.

Den britiske undervandsbåds-kampagne ramte tyskerne hårdt. For at undgå, at yderligere britiske både slap ind etablerede først tyskerne og snart også danskerne spærringer, der betød, at Øresund var effektivt lukket i foråret 1916.

Samtidig med, at tyskerne lavede spærringer forstærkede de deres flådetilstedeværelse i Køge Bugt. Denne forstærkning gjorde den danske hærledelse nervøs, pga. den hindrede danske undervandsbådes forsvarsoperationer i bugten og truede den nye Tunestillingens flanke her (det kommer vi tilbage til senere).

Ved månedsskiftet maj-juni 1916 fulgte Jyllandsslaget. I London sad gardehusar”ritmester” (svarende til major i dag) grev Frederik Moltke, der havde været udsendt siden tidligt i krigen for at købe krigsmateriel. Det fik han ikke lov til, men Moltke, der ellers var hærens mest rutinerede ballonskipper, havde i 1915 interesseret fulgt Zeppeliner-bombardementerne af London. Han var blevet godt orienteret om byens luftforsvar af bl.a. en skandinavisktalende efterretningsofficer i den britiske flådeledelse.

Men nu var der forsvundet en luftforsvarsplan, og briterne var dels blevet opmærksom på, at Frederiks bror var den (nok tyskvenlige?) danske gesandt i Berlin, og dels stillede Frederik Moltke nu kritiske spørgsmål til den britiske udlægning af resultatet af Jyllandsslaget. Den 5. juni var den britiske krigsminister, Lord Kitchener, blevet dræbt på vej til Rusland, da den krydser, han sejlede med, blev ramt og sænket af en uforklarlig eksplosion. Rygter om, at hændelsen skyldtes, at tyske agenter havde placeret en bombe på skibet, førte til en intensiv spionjagt i både Krigsministeriet og Admiralitetet netop i disse dage.

For at få Frederik Moltke til at røbe sine sympatier og om han var tysk spion blev han ved en frokost midt i juni 1916 fodret med misinformationer om, at Storbritannien stod lige over for at sende en flåde ind i Østersøen for at udnytte svækkelsen af den tyske flåde ved slaget.

Gesandten sendte med godkendelse Moltkes rapport om oplysningen hjem. Sammen med den tidligere nævnte tyske tilstedeværelse i Køge Bugt skabte oplysningen panik i den danske hærledelse. Denne søgte i slutningen af september uden om regeringen kontakt med det britiske gesandtskab for at få britisk hjælp eller i hvert fald få amerikanerne til at tilbyde Danmark at sælge tungt kystartilleri, der kunne holde tyskerne væk fra nordenden af Køge Bugt.

Resultatet blev dog kun, at begge de britiske værn i efteråret gjorde klart, at man intet kunne

gøre for at hjælpe Danmark ved et tysk angreb.

Det var imidlertid tilfældigvis netop nu, at Tyskland igen for første gang siden vinteren 1905 begyndte krigsplanlægning mod Danmark. Den tyske hær var efter Verdun, Jyllandsslaget, Somme-slaget og senest Rumæniens indtræden på allieret side hårdt pressede. Den tyske ledelse ønskede nu at anvende sine ubåde maksimalt for ad den vej at tvinge England og af krigen og sejre, men så muligheden af, at en ubegrænset ubådskrig kunne få Danmark og Holland, som man vurderede samlet at råde over ½ million soldater, til at gå ind i krigen på allieret side.

Risikoen for dette medførte dels en etablering af Sikringsstilling i Nordslesvig, dels en planlægning ledet af flåden om, hvordan man skulle reagere, hvis Royal Navy gennemførte et indtrængningsforsøg eller gik i land i Jylland. Planen "Fall J" indebar en minering af Kattegat, en trussel om eller reelt bombardement af København samt en landmilitær indrykning Sydjylland. Hvis eller når hæren leverede et tilstrækkeligt antal enheder, skulle man rykke videre op i Jylland samt landsætte på Samsø og Fyn.

I december 1916 – lige da planen var færdig – var den tyske hær i krise med akut troppemangel overstået efter nedkæmpelsen i den rumænske hær i en modoffensiv, og man kunne gå mod den uindskrænkede ubådskrig.

Allerede i efteråret 1916 var ubådskrigen ved den nordnorske kyst så brutal, at det tysk-norske forhold endte i dyb krise. Besætningerne, der blev sat i bådene før sænkninger, nåede ofte aldrig kysten. Tyskerne begyndte at studere forholdene, hvis Norge gik ind i krigen på allieret side, og den britiske flåde planlagde etableringen af en fremskudt base for krydsere, destroyere og undervandsbåde i Kristiansand (kort t.h.).

Da den uindskrænkede ubådskrig startede 1. februar 1917 blev det hurtigt klart, at USA ville gå ind i krigen mod Tyskland. Den norske flådechef, kontreadmiral Dawes (t.v.) udtalte i en samtale med den britiske marineattaché, at den amerikanske slagskibsflåde burde baseres på den norske vestkyst, ved Stavanger. Den ville oven i købet være velkommen, da USA ikke opfattedes som imperialistisk og de tætte bånd pga. det store antal norske immigranter i Nordamerika. London sørgede for hurtigt at orientere Washington, og muligheden kom derefter til at påvirke den britisk-amerikanske diskussion af den amerikanske flådes forhold i Europa.

På grund af indiskretioner i London nåede muligheden hurtigt den tyske hærledelse, og i foråret etableredes hurtigt en egentlig plan for en tysk krigsførelse mod Norge og de støttende allierede styrker i landet.

Planen benævntes "Fall N": Mod Norge kunne der kun gennemføres en søkrig og luftkrig. Men en effektiv krigsførelse forudsatte en øjeblikkelig iværksættelse af "Fall J" mod Danmark, og nu, hvor operationerne havde et andet formål, ville hæren gerne finde styrkerne til en besættelse af hele Jylland, således at der kunne blive etableret fremskudte luftbaser her.

I løbet af forsommeren kom det norsk-tyske forhold så tæt på åbne fjendtligheder (der ville have udløst en besættelse af Danmark), at det må vurderes, at det kun var en ny dygtig tysk gesandts ankomst i juni 1917, der hindrede en ukontrolleret optrapning af situationen til åbne

fjendtligheder.

I september 1917 besluttede de allierede flåder i fællesskab, at hovedprojektet i Nordsøen herefter i første omgang skulle være etableringen af et enormt minefelt mellem Skotland og Norge, der kunne dække de meget væsentlige konvojer mellem Vestnorge og Storbritannien, støtte anti-ubådskrigen og blokaden. Den britiske flådes planlæggere erkendte hurtigt, at der ville blive behov for en allieret fly- og flådebase ved spærringens øst-ende, ved Stavanger, og begyndte sent i efteråret 1917 detailforberedelserne til at etablere denne.

Samtidig skabte indsættelsen af tyske overfladeenheder mod konvojer mellem Skandinavien og Storbritannien et yderligere problem for de allierede flåder. I forvejen havde søhandelen været under meget hårdt pres fra ubådene siden februar.

Efteråret 1917
 Ubådskrigen bringer Danmark i
 centrum i Nordsøen og så – akut –
 pga. Ruslands sammenbrud ved
 stræderne og i Kattegat

Ubådskrigen betød, at Danmark tidligere i efteråret 1917 var blevet direkte ramt af krigshandlinger.

I Nordsøen havde den britiske flåde intensiveret sin offensive indsats mod de tyske ubåde og deres eskorterende minestrygere på vej fra og til Nordsøbaserne. Det skete med kombinationen af minelægning, angreb på minestrygerne og baghold med britiske undervandsbåde og overfladeenheder på de tyske undervandsbåde. Den 2. september 1917 førte denne kampagne til den alvorlige neutralitetskrænkelse ved Bjerregård på tangen mellem Ringkøbing Fjord og Nordsøen. Da fire tyske minestrygere havde søgt at redde sig ved at sætte sig på grund på kysten blev både de og klitområdet bombarderet af britiske destroyere.

Tyskerne flyttede under presset i Nordsøen mere og mere af ubådstransitten til Lillebælt-Kattegat-Skagerrak, hvilket flyttede Royal Navys opmærksomhed hertil. Den 2. November gennemførte den således om stærkt "sweep" ned til sydenden af Kattegat, hvor det sænkede en tysk hjælpekrydser og en halv snes trawlere.

I virkeligheden var dette "sweep" imidlertid resterne af en langt mere ambitiøs operation, der med stærke styrker skulle trænge frem til Kielerbugten, slå den tyske flåde her og komme de nu ekstremt trængte russere så meget til hjælp, at Rusland ikke indgik en separatfred med Tyskland. Det var kun et sammentræf af heldige omstændigheder, der hindrede, at Danmark ved en sådan britisk midlertidig massiv indtrængningsoperation blev inddraget i krigen.

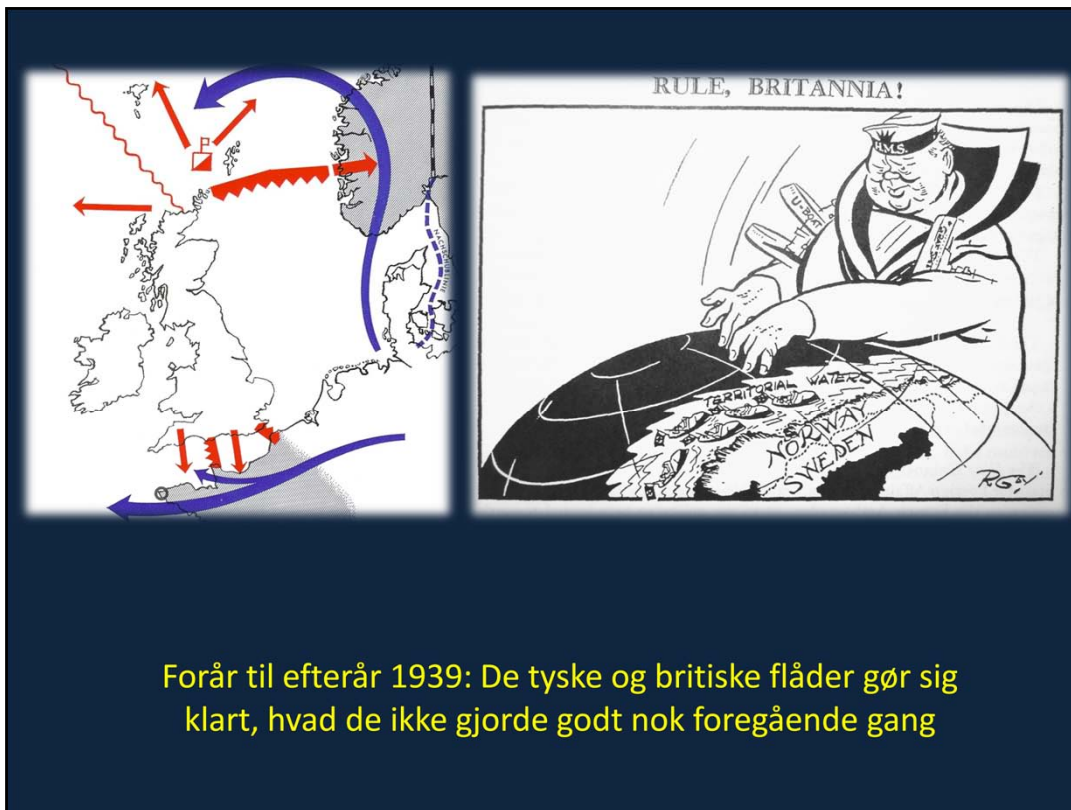
Den næste meget alvorlige situation opstod i foråret 1918, hvor Tyskland kom meget tæt på at vinde en operativ sejr i Frankrig. Både briterne og den tyske flåde begyndte at overveje, hvordan man herefter kunne fortsatte krigen, begge af tvang med den centrale rolle til søkrigen.

Briterne forberedte at sprænge alle nordfranske havne i luften, at evakuere hæren fra Dunkerque og begyndte at analysere både de tyske muligheder for at gennemføre sølandsætninger og behovet for at beskytte handelsforbindelserne mod tyske slagkrydserraid.

Man var ved at udlægge Nordsøspærringen og havde nu planen klar for etablering af en base ved Stavanger. Briterne begyndte i sensommeren 1918 succesrigt at lægge pres på Norge mhp. at få lukket norsk territorialfarvand ved spærringens østende.

Truslen mod Danmark og presset mod landets regering øgedes under indtrykket af de tyske sejre. Således besluttede den tyske flådeledelse nu som et brud med tidligere begrænsninger at iværksætte planen mod Danmark, det øjeblik man fik operativt behov for besættelsen, og den tyske gesandt "overbeviste" den danske radikale regering om at den skulle udrense allieret venlige officerer fra Hærens Generalstab. Dette skete umiddelbart ved at fjerne efterretningschefen, kaptajn Erik With.

Heldigvis for også Danmark kom det tyske sammenbrud pludseligt og så tidligt, at den for 1919 planlagte krigsførelse forblev teori, så meget lidt blev iværksat af det for skærpelsen af krigsførelsen overvejede.

Forår til efterår 1939: De tyske og britiske flåder gør sig klart, hvad de ikke gjorde godt nok foregående gang

I mellerkrigstiden betød skiftende strategiske konjunkturer at Danmarks og Norges betydning var stærkt svingende.

I Tyskland begyndte planlægningen mod Danmark igen allerede i 1923 i forbindelse af den fransk-belgiske besættelse af Ruhr-området. I de efterfølgende år intensiveredes krigsforberedelserne, hvor man så Danmark som en fransk-polsk fjendes naturlige allierede. Danmark ville gennem en uddybning af Drogden åbne den direkte og hurtigste rute for fransk flådestøtte til Polen. Fra 1928-29 inddrog man direkte "Fall J" som inspirationskilde, men man erkendte, at de tyske styrker var for svage til at optræde offensivt mod Danmark.

Derimod kunne den tyske flåde ikke komme uden om en inddragelse af Norge og også Danmark, da man fra sommeren 1937 igen begyndte at planlægge en krig mod England. Da kunne og måtte man gribe tilbage til planer og tanker fra den foregående krig, dog nu i stor grad hjulpet af effektiviseringen af flystyrker. Også den britiske flåde søgte inspiration i sine planer og operationer fra den foregående krig, men da man i den nye planlægning mod Tyskland forudsatte anvendelse af baser i Soveunionen kollapsede mulighederne med Molotov-Ribbentrop traktaten fra 1939.